

Д. Є. БОВАНЕНКО
(Київ).

ДО ІСТОРІЇ ПОЛІТИЧНОЇ ЕКОНОМІЇ НА УКРАЇНІ.

Марксова економічна наука мала на Україні ще в 70-ті роки видатного свого представника, ретельного послідовника і блискучого популяризатора в літературі й на кафедрі, в особі М. І. Зібера. Марксизм, як теорія й практика пролетарської боротьби захопив широкі кола робітництва й інтелігенції допіру з 90-х років, коли капіталізм опанував не тільки промисловість, а й сільське господарство. Що-до 70-х і 80-х років, то марксизм, як світорозуміння, мав небагато прихильників, і переважно поміж інтелігенцією, тому що робітництво, як класа, ще тільки-тільки формувалося. Точилася палка дискусія, чи Східня Європа в своєму розвитку неминуче піде, як і Західня, через капіталістичний спосіб продукції до соціалізму, чи може промине капіталізм і піде своєрідними шляхами до нових форм виробництва.

Але невблаганні закони економіки не вважали на дискусію, і Східня Європа, як і Західня, — після реформи 1861 року невхильно в своєму розвитку пішла капіталістичним шляхом.

Українське господарство ступило на шлях капіталізму під найбезпосереднішим впливом царського уряду й агресивних змагань російської буржуазії, з одного боку, і великої економічної зацікавленості й політичної активності європейського капіталу — з другого. Поривання російського капіталу на південь, за межі України, до Персії та Туреччини зустрілися з інтересами англо-французького капіталу ще перед реформою. На ґрунті антагонізму в інтересах східньо- й західньо-європейського капіталу що-до азійських ринків, і повстає Кримська війна 1854—56 рр. Кримська війна довела, що боротьба країн, де форми продукції первісні, оперті на кріпацькій праці, з країнами, де панували нові — капіталістичні форми виробництва, — річ безнадійна. Військова техніка західньо-європейського капіталізму перемогла на берегах Чорного й Озівського морів російський та український капітал, що намагавсь захопити вихід з Чорного моря, і це перешкодило Російській Імперії зреалізувати широкі плани, зв'язані з захопленням азійських ринків та трапезунтського транзиту ¹⁾.

¹⁾ А. Оглобин, Предкапиталистическая фабрика, ст. 53—54.

Але переможному рухові російського капіталу на південь було поставлено межі тоді, коли він підпорядкував українські ринки і витиснув звідти чужоземні товари¹⁾. Нагромаджений торговельний капітал, що не мав змоги поширити територію за-для свого впливу, почав шукати місця, де-б прикласти свої сили в виробництві. Торговельний капітал перетворювався у промисловий, і питома вага останнього більшала в системі кріпацького господарства. Вкупі з цим збільшувався і інтерес з боку промислового капіталу що-до ринку вільнонайманої робочої сили. Але не звязаний з виробництвом безпосередньо, торговельний капітал впливав на нього через ринок, диктував ціни, сполучав виробника з світовим ринком і цим збільшував товарність сільського господарства, впливав на вдосконалення сільсько-господарського реманенту і підготовляв ґрунт для переходу на вільнонайману працю²⁾.

Реформа 1861 року й була наслідком перемоги капіталістичного процесу, що підготовляв його торговельний капітал у середині кріпацького господарства, розкладав його та підготовляв нові форми продукції.

1861 рік, що надав право селянам вільно користуватися своєю робочою силою, і є початок переходу Східної Європи до капіталістичних форм виробництва³⁾. Перехід до нових форм виробництва був неминучий після селянської реформи. Але самий перехід відбувався за найактивнішою участю державної влади, що різними засобами прискорювала цей процес і скеровувала його в інтересах, здебільшого, північної частини Імперії, концентруючи промисловість навколо двох північних столиць. Вбогий з природи, вкритий пісками, лісами й болотами північний район Імперії перетворювався, через охоронну митну урядову політику, на велику фабрику, що зростала й ширилася коштом хліборобської частини Імперії⁴⁾. 1871 року М. Яснопольський пише: „Нынѣ 80-ти милліонный рынокъ ограждается таможенными постановленіями для нашего (= північного) фабричного округа, и послѣдній, можно сказать, развился на счетъ остальной Россіи“⁵⁾. Особливо прикро централізаційна рука імперської влади впливала на українську економіку, що мусіла, як і сільсько-господарчі райони Росії, годувати промисловий північний район. Організація кредитових установ, допомога приватним підприємцям, проведення каналів, поліпшення шляхів і будування залізниць — от чинники, що вплинули на скупчення капіталу навколо московського та петер-

¹⁾ И. Аксаковъ, Исслѣдованіе о торговлѣ на украинскихъ ярмаркахъ, ст. 14, 61, 127, 165.

²⁾ М. Вольскій, Очерки исторіи хлѣбной торговли Новороссійскаго края, ст. 78, 89, 91, 110, 133; Фундуклей, Статистическое описаніе Кіев. губ., ч. II, ст. 103, 152; Землед. Газета, 1858, № 85; № 100, Журналь Землевладѣльцевъ, 1859, № 24.

³⁾ Лист Енгельса Николаю -ону (Письма, вид. 1923 р., ст. 297).

⁴⁾ Н. Яснопольскій, Экономическая будущность Юга Россіи (Отечественныя Записки, 1871 р., т. СХСVI, ст. 269); Аксаковъ, op. cit., 13. ⁵⁾ Ibid.

бурзького центрів. Зате Україна з невпорядкованими шляхами, мізерним кредитом, за централістичної політики Росії, що стягувала капітали до столиць, лишалася країною сільсько-господарчою з багатства гуральнями та цукроварнями й з малою кількістю капіталів взагалі ¹⁾.

Але перейшовши на шлях капіталістичного¹ розвитку, побита в Кримській війні, Росія потребувала своєї металургії. Організація металургійної промисловости залежала від покладів кам'яного вугілля та залізної руди. Тут саме й виступив Донбас з його великими покладами кам'яного вугілля, залізної руди та інших мінеральних багатств. Організація й розвиток донецької промисловости призводить до великих змін в українській економіці й суспільних стосунках на Україні. Велику металургійну промисловість можна було збудувати тільки на вільнонайманій праці. Поширення металургійної промисловости в Донбасі сприяє швидшому переведенню сільського господарства на капіталістичні рейки і підносить питому вагу України, як господарчої одиниці на сході Європи. Досить швидко позначаються класові суперечки й громадянська активність, розбуркані розвитком нових форм виробництва ²⁾. На ґрунті великої промисловости, Україна мусіла була вважати й на ті наслідки, що їх викликає звичайно розвиток капіталістичного виробництва по всіх країнах. Це концентрація капіталу, випирання з ринку кустарів через фабрики, зростання резервової армії праці коштом спролетаризованого селянства, організація підприємницьких товариств, банків, то-що ³⁾. Ф. Енгельс у листі до Ніколая -она пише: „Ви скаржитесь, що товари машинового виробництва витискують продукти хатнього виробу і, таким чином, знищують додаткове, допомічне виробництво, без якого селянин не може жити. Але-ж ми маємо в цьому, безперечно, неминучий наслідок капіталістичної великої промисловости: утворення внутрішнього ринку („Капітал“, розд. 24, від. 5), тоб-то, те, що відбувалося вже в Німеччині за мого часу і на моїх власних очах“ ⁴⁾.

Розвиток великої промисловости позначивсь і на українському революційному рухові, визначаючи його зміст, силу й питому вагу на сході Європи. Сергій Подолинський, відомий український революціонер 70-х років ⁵⁾, у журналі *La Revue socialiste* (1880, № 6) дає тогочасному революційному рухові таку характеристику: „Старий російський соціаліст“ хоч називає мене українським соціалістом,

¹⁾ Семеновъ, Изучение историческихъ свѣдѣній о російской виѣшней торговлѣ и промышленности, III, ст. 242, 245; Н. Яснопольскій, О географическомъ распределеніи государственныхъ доходовъ и расходовъ въ Россіи, ч. I, ст. 131, 162, 177.

²⁾ М. Слабченко, Матеріяли до економічно-соціальної історії України, т. II, ст. 141, 145.

³⁾ С. Подолинський, Ремесла і хвабрики на Україні (1880 р., Женева), ст. 96–98.

⁴⁾ Письма, ст. 299.

⁵⁾ М. Грушевський, З починів українського соціалістичного руху. Мих. Драгоманов і женецький соціалістичний гурток.

старається представити мене ворогом революційного руху в Росії. Се буде дуже дивним кожному, хто знає, що соціалістичний рух український не тільки не менше революційний від російського, але Україна як-раз більше, ніж інші російські провінції, поповнювала кадри великої російської революційної партії. Московський і Казанський університети з революційного погляду стояли значно позаду університетів Київського, Харківського і Одеського; окрім того, загально відомо, який переважаючий вплив мають в Росії південні елементи також і в складі радикальної молоді Петербурга¹⁾. В особі Драгоманова, Подолинського, Павлика революційний здвиг, що був наслідком швидкого проти інших частин Імперії розвитку капіталізму на Україні²⁾, широко поставив у всесвітньому масштабі на шпальтах європейських соціалістичних журналів справу про український революційний рух та його взаємини з аналогічним рухом Росії та Польщі.

У другому зошиті першого річника „Jahrbuch für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik“, М. Драгоманов вмістив програмову статтю „Малоруський інтернаціоналізм“, де обстоює супроти нападів Лаврова провідну думку російського журналу „Община“ і підносить широко справу про утворення одної інтернаціональної федерації соціалістів України та пограничних з нею країн. „Як щоб такий союз здійснився з долини в гору, себ-то виходив від дійсних робітничих груп — то він міг-би, завдяки своїм безпосереднім зносинам зі Сходом і Заходом, набрати форми певного роду східно-європейської інтернаціональної асоціації, котра в свій час, якщо західно-європейська робітнича асоціація в той чи інший спосіб знова відродиться, могла-б привести до сього союзу західно-європейських соціалістів дійсні, а не фіктивні робітничі групи великої країни, котра досі лишалася майже непорушною животворним словом універсальних ідей соціалізму“³⁾. Едвард Бернштайн, що був за редакційного секретаря вищенаведеного журналу, в своїх „Споминах“ пише, що питання, які підносив Драгоманов, „для більшости західно-європейських читачів були справжнім відкриттям і по часті ще й тепер інтересні“⁴⁾. Далі Бернштайн зазначає, що не відразу він зрозумів і прийняв ті думки, що їх висловив Драгоманов у статті „Малоруський інтернаціоналізм“. „Це у великій мірі тому — пише Бернштайн, — що те, що вона закидала великоруським соціалістам, з відповідними змінами віднссилося такж до мене: виложені в ній ідеї були і для мене

¹⁾ С. Подолинський, Соціалізм, нігілізм та тероризм (З починів українськ. соціалістич. руху).

²⁾ Н. Ленин, Развитие капитализма в России (Ленінград, 1925), ст. 172, 185, 203 — 206, 388.

³⁾ М. Драгоманов, Малоруський інтернаціоналізм. (З починів укр. соц. руху).

⁴⁾ Е. Бернштайн, Спомини про Мих. Драгоманова і Сергія Подолинського (З починів укр. соц. руху).

„надто нові і радикальні“, щоб я міг був їх відразу прийняти і стравити. Бо-ж ціле моє соціалістичне виховання, яке я набув з творів Маркса, Енгельса і Лясаля, пішло було в цілком іншому напрямку. Наприклад, для мене було-б неможливе або видавалося-б найгіршою реакцією вважати євреїв окремою нацією. Всі мої соціалістичні приятелі єврейського походження з Росії, а між ними також ті, що були з території колишньої України, думали по, великоруськи¹ в тім розумінню, яке поборював власне Драгоманов. Вони казали, що український рух у Росії, змальований Драгомановим, це тільки агітація інтелігентів, що не висловлює ніякої живучої в народі течії²). Ось як інформували з іншого боку європейського читача про український соціалістичний рух оці емігранти з України. Та й ватажки тогочасного революційного руху в Західній Європі, здебільшого, дивилися на недержавні нації, як на нації, що повинні асимілюватися й розвиватися під впливом великих культурних націй. Так Фердинанд Ласаль року 1863, в листі до Карла Родбертуса, так висловлюється в цій справі. „Я не безоглядний прихильник принципу національності. Мій погляд на цю справу я висловив свого часу дуже виразно в моїй брошурі про італійську війну, яку Вам тут залучаю. Там найдете виразно виказане, що право національності я признаю тільки великим культурним націям—а тим і Ви його не одмовите,—а не для рас, яких право лежить скорше тільки в тім, щоб асимілюватись з тими і розвиватися під їх впливом“³). З цього погляду протилежній думці на національну справу в соціалістичному рухові потрібно було проторювати нові стежки, інші напрямки. Практика українського соціалістичного руху (й інших колишніх недержавних націй) робила це діло й цим впливала на викристалізування й оформлення інтернаціональної соціалістичної думки взагалі.

II.

За організаційний осередок українського соціалістичного руху 60-х і 70-х років був Київ. Сюди збиралися найактивніші і найбільш викристалізовані молоді сили, налагоджуючи звязок з революційними осередками по всій Україні. Року 1864 до Київа з Таврії приїхав двадцятилітній юнак Микола Йванович Зібер і вступив на правничий факультет Київського Університету. Талановитий студент одразу звернув на себе увагу професури, і один з них Романович-Славатинський намагавсь зробити з Зібера правника. Але майбутній славнозвісний теоретик-економіст одразу дуже зацікавивсь політичною економією. Тоді політичну економію викладав М. Х. Бунге. Вихований на творах Сміта й Рікардо, Бунге був ліберальний професор і до нових течій у політичній економії ставивсь терпимо. Та й взагалі тогочасна українська і російська буржуазія, навіть реакційні кола,

¹) Ibid. ²) Ibid.

що боролися з народництвом, ставилися до Марксової науки не так вороже, як наприкінці XIX в. і в XX в. В цей час марксизм ще виступає, як наукова доктрина, а не як теорія й практика боротьби пролетаріату, який ще тільки народжувався, як класа, і підчас дискусій ліберальні економісти инколи протиставляли супроти народництва твердження з „Капіталу“, як довід, що Росія неминуче піде шляхом капіталістичного розвитку. Окрім того, Бунге не мав професорського педантизму, що одштовхує студентів, а навпаки відзначавсь прихильністю до молоді, перший завів практичні вправи, за що й користувався великою популярністю і мав чимало талановитих учнів, що поробилися згодом відомими економістами¹⁾. Так-от поміж учнями Бунге визначивсь М. І. Зібер. Бунге намітив Зібера, як свого стипендіята, і Університет запропонував йому лишитися при кафедрі політичної економії та статистики, щоб готуватися на професора. Але по закінченню Університета вакантної стипендії не було, та й сам Зібер, як і тогочасна революційна молодь, мав намір піти в народ і там працювати над його визволенням. Здобувши посаду мирового посередника на Волині, Зібер на практичній роботі, в народній масі міг перевірити теорію класової боротьби, що її він прийняв і засвоїв з творів К. Маркса²⁾. Окрім того, тут він міг придивитися ближче до національного питання, що так гостро стояло в тогочасних київських студентських та громадських організаціях. Мировим посередником Зібер пробув тільки 8 місяців, а потім приїхав до Київа і блискуче склав тут магістрантський іспит. Бунге запропонував йому викласти теорію Маркса. Романович-Славатинський у своїх спогадах пише, що щоким Зібера зашарілися, коли він почав викладати теорію, що був її гарячий прихильник³⁾. Склавши магістрантський іспит, Зібер обороняє свою дисертацію „Теорія цѣнности и капитала Рикардо въ связи съ позднѣйшими разъясненіями, надруковану в „Кіев. Ун. Изв.“ р. 1871, де виявляє велику ерудицію, силу абстрактної аналізи, здібність до синтези й уміння розбиратися в найтонших і найбільше заплутаних питаннях.

Але молодий магістр політичної економії не обмежує себе кабінетною роботою, а все щільніше звязується з українським соціалістичним рухом і близько сходиться з його керівниками. В своїй автобіографії Драгоманов згадує про М. І. Зібера, що вже року 1870 в студентських гуртках читає реферати про „Капітал“. На одному з таких засідань Драгоманов познайомивсь з Сергієм Подолінським, що був слухачем Зібера⁴⁾. Ця згадка, а потім шире приятелювання Зібера з Подолінським дають нам право зазначити, що

¹⁾ В. С. Иконниковъ, Біографическій словарь профессоровъ и преподавателей Університета, ст. 77.

²⁾ М. Драгоманов, Автобіографія (Київ, 1917 р.), ст. 20.

³⁾ Л. М. Клейнборт, Николай Иванович Зібер (Петроград, 1923), ст. 13.

⁴⁾ М. Грушевський, З починів українського соціалістичного руху.

Зібер мав значний вплив на встановлення марксістського світогляду в відомого революціонера Подолинського, автора брошур, що нелегально перевозилися через кордон і мали широке розповсюдження на Україні. Безсумнівний вплив Зібера, як популяризатора марксістських ідей і на ширші кола революційного українського громадянства ¹⁾.

Року 1871 Зібер й Подолинський, з рекомендаційними листами від Антоновича і Русова до львівських та віденських галичан, вирушили за кордон. Це дало змогу Зіберові обізнатися з революційним рухом в Галичині і особисто познайомитись з його ватажками на зборах „Січи“, про що Зібер потім розповідав Драгоманову ²⁾. За кордоном Зібер пробув два роки, підтримуючи постійний зв'язок з Драгомановим та Подолинським. У Західній Європі Зібер перебував по різних країнах, працював по бібліотеках, слухав лекції, бував на соціалістичних конгресах, одвідував фабрики, статистичні установи й знайомивсь з кооперацією ³⁾. Кооперацією Зібер дуже цікавивсь і практично, і теоретично. Він був за голову управи першого в Києві споживчого товариства, керував ним, налагоджував зв'язки з кооперативними організаціями по інших містах ⁴⁾.

До Києва Зібер повернувся р. 1873, де його Університет обирає на доцента по кафедрі політичної економії та статистики. Починається доба найактивнішої та багатогранної діяльності Зібера; він стає активним членом Громади, де завойовує собі видатне місце поруч з Драгомановим та Антоновичем. На жіночих курсах, зорганізованих у приміщенні Драгоманова, Зібер знайомить слухачів з „Капіталом“ Маркса. Послідовний, викристалізований марксист, глибокий теоретик, знавець англійської класичної літератури й нової німецької, Зібер, як економіст, стоїть на чільному місці не тільки на Україні, а й у Росії. Розроблення й популяризація ідей, що їх розкрив Маркс у першому томі „Капітала“, стає за головну мету в житті Зібера, і це виконував він блискуче, і в дослідчій праці, і у викладах ⁵⁾. Цілком зрозуміло, що це мало велике значіння задля поширення марксістських ідей на Україні і в Росії, куди Зібер перший переніс Марксову схему розвитку капіталізму.

Але недовго довелося молодому доцентові обіймати кафедру політичної економії й працювати на Україні. Середина 70-х років позначилася реакційним розгулом російської влади; особливо гостро це відчулося на Україні. Погром політичних та культурних українських організацій завершився відомим указом 1876 року про заборону українського слова (lex Josephoviciana).

¹⁾ Д. Н. Овсянко-Куликовський, Воспоминания (Петроград, 1923), ст. 144.

²⁾ М. Грушевський, З починів укр. соц. руху.

³⁾ Н. Зіберъ, Отчетъ о пребываніи за границей.

⁴⁾ М. Слабченко, Н. И. Зібер, ст. IX; М. Грушевський, З починів укр. соц. руху, ст. 15.

⁵⁾ Овсянко-Куликовський, Воспоминания, ст. 144.

Року 1875 Драгоманова звільнено з Університету „по третьому пункту“. М. І. Зібер, обурений з звільнення Драгоманова, демонстративно подається в відставку, покидає Україну й виїздить за кордон. Туди-ж незабаром вирушив і Драгоманов¹⁾. За кордоном Зібер оселився у Берні й з великим захопленням провадив свою працю, додержуючи тісних звязків з своїми товаришами в науковій та революційній роботі на Україні. За часів закордонного життя виходить чимало статтів у питаннях економічних, соціальних, правничих, що пронизані марксівським світоглядом автора і мали за завдання популяризувати ідеї наукового соціалізму поміж громадянством Російської Імперії. Особливу увагу притягують до себе полемічні статті Зібера, скеровані супроти російських вчених Жуковського, Гер'є, Чічеріна — Марксових критиків. Рівнобіжно в цей період виходять праці й дослідного характеру, як-от перероблена й доповнена магістерська дисертація: „Давидъ Рикардо и Карлъ Марксъ въ ихъ общественно-экономическихъ изслѣдованіяхъ“ та „Первобытная экономическая культура“. Але надмірно напружене наукове й громадське життя вплинуло на здоров'я М. І. Зібера, і в 1883—84 р. почавсь прогресивний параліч мізку. Року 1884 родичі перевозять Зібера до Ялти, але ніякі лікування не змогли повернути йому здоров'я, і 1888 року кристалево чисте серце працівника, основоположника марксизму на Україні перестало битися, і глибокий аналітичний розум, що виявляв і розносив ідеї наукового соціалізму на сході Європи, перестав мислити.

III.

Овсяніко-Куліковський в своїх „Воспоминаниях“ пише: „До нашого тогочасного революційного руху Зібер ставивсь негативно, і я добре пам'ятаю його палкі промови на адресу всіх тогочасних фракцій — мирних пропагандистів, лавристів, бунтарів, якобінців, бакуністів. — Люди вони хороші, — говорив він (= Зібер), — але в науковому соціалізмові та в політичній економії нічого не тямлять од А до Z (так любив висловлюватися Зібер). Неуки! Утопісти“²⁾.

Не можна погодитися з формулюванням Овсяніко-Куліковського, неначе-б Зібер негативно ставивсь до тогочасного револю-

¹⁾ Проф. М. Є. Слабченко у вступній статті до праці Зібера „Очерки первобытной экономической культуры“ (ДВУ. 1923 р.) на IX сторінці пише: „Виїзд його (= Зібера) не являв нарочитого протесту з приводу звільнення Драгоманова, але відставка останнього показала, що неможливо провадити навіть чисто культурну роботу“. Овсяніко-Куліковський у своїх „Воспоминаниях“ на ст. 145 пише: „обурений з звільнення Драгоманова він (= Зібер), щоб підкреслити протест, виїшов у відставку і поїхав за кордон“. Павлик теж підкреслює, що Зібер кинув Університет і виїхав за кордон, маніфестуючи свою солідарність з Драгомановим (з починів укр. соц. руху). Те-ж саме підкреслюють Русов (ibid.), Заславський (Драгоманов, ст. 71), Клейнборт (Ник. Ив. Зібер, ст. 15). На нашу думку, Зібер справді маніфестував свою солідарність з Драгомановим, коли зараз-же по звільненню останнього виїшов з професорської колегії Університету.

²⁾ Овсяніко-Куліковський, ст. 146.

ційного руху. Те, що Зібер убійчо критикував утопізм, сектярство, неучтво окремих революційних осередків, ще нічого не доводить. Той-же Зібер міг плакати, коли мова заходила про революціонерів, що їх замордував на смерть царський уряд¹⁾. Це свідчить, що питання про ставлення Зіберове до тогочасного революційного руху складне, і вирішувати його на підставі „палких промов на адресу фракцій“ не можна, а треба брати всю його працю і наукову, і громадсько-політичну й з неї робити висновки. Л. М. Клейнборт сливе не зупиняється на громадсько-політичній діяльності Зібера і зовсім не торкнувся питання про його зв'язок з українським революційним рухом та значінням цього зв'язку. Приятелювання Зіберове з Драгомановим, протест проти звільнення його з Університету — у Клейнборта має ніби-то особистий характер і зовсім не з'ясовує нам справжньої ситуації і тісного зв'язку Зібера з українським соціалістичним рухом²⁾. Одірвавши Зібера од конкретної революційної роботи, що її він провадив, перебуваючи в Києві, Клейнборт вважає Зібера за теоретика, „исходившего не из практических потребностей движения“³⁾. Правдиве з теоретичного боку є те, що марксизм Зіберів був не наслідок стихійного розвитку робітничого руху на Україні й в Росії, а свідоме засвоєння марксістської науки, як наукової доктрини. Бо й робітнича класа ще тільки оформлювалася. Але помилка в тому, що Клейнборт не постеріг і не заналізував, як марксістська свідомість Зібера виявлялася конкретно, в революційній практиці; де тая свідомість впливала на стихійність революційного руху, намагаючись надати йому організованих форм, що без сумніву теж впливало на оформлення марксістського світогляду Зібера.

На жаль, Зібер мусів був виїхувати після короткої своєї діяльності в Києві від навали чорної реакції. Еміграція відірвала Зібера від практичної революційної роботи й залишила тільки науково-публіцистичну, де він і лишається ортодоксом до самої смерті.

Була-б помилка, коли-б, оцінюючи Зібера, виходити тільки з його зв'язку з українським революційним рухом. Досить переглянути звіт про Зіберові про закордонне командировання, де найбільше місця присвячено робітничому законодавству, оглядові фабрик, умовам праці і споживчій кооперації в Швейцарії, що була йому за другу батьківщину, а так само його статті в „Отеч. Запискахъ“ та в першому томі⁴⁾ про фабричне законодавство, стан робітників у промисловості та в сільському господарстві, щоб зрозуміти, як широко цікавили Зібера питання міжнародного робітничого руху. Син

¹⁾ Ibid., ст. 147.

²⁾ М. Слабченко підкреслює зв'язок Зібера з робітниками залізничних майстерень (op. cit., ст. VIII).

³⁾ Клейнборт, Ник. Ив. Зибер, ст. 92.

⁴⁾ Н. И. Зиберъ, Собрание сочинений, т. I (Петербургъ, 1900).

швайцарця, що оселився у Таврії, і українки — Зібер у своїй особі як-найкраще відбив тип людини, де перехрещувалися з одного боку українські, з другого — європейські звязки. Працюючи на Україні, він був європеєць; перебуваючи в Європі, — зберіг українство.

Соціально-економічний світогляд Зібера та його наукова ерудиція найширше виявилися у відомій розвідці „Давидъ Рикардо и Карлъ Марксъ въ ихъ общественно-экономическихъ изслѣдованіяхъ“, що вписала ім'я нашого автора в реєстр найталановитіших теоретиків-економістів марксівської фаланги. Сам Маркс у передмові до другого видання першого тому „Капіталу“ ось що пише про Зібера і його працю: „Ще року 1871 Зібер, професор політичної економії в Київському університеті, в своєму творі „Теорія цѣнності и капітала Д. Рикардо“, показав, що моя теорія вартости, грошей і капіталу в головних своїх рисах це неминучий дальший розвиток науки Сміта і Рикардо. В солідній праці Зібера західньо-європейського читача вражає те, як послідовно витримує він свій чисто теоретичний погляд“¹⁾.

Тимчасом коли європейська професура зустріла перший том „Капіталу“ позверховою й ворожою критикою, Зібер глибоко його оцінює і показує звязок ідей „Капіталу“ з класичною школою. Значений твір Зібера пронизано ідеєю — подати критику буржуазної політичної економії, простежити її розвиток і встановити, в яких питаннях „Капітал“ Маркса тісно звязаний з його попередником Давидом Рикардо. Тут автор висловлює цілу низку глибоких і оригінальних тверджень, що зберегли свою свіжість та значіння й досі. Не треба забувати при цьому, що в першій редакції зазначена праця вийшла через чотири роки після виходу „Капіталу“ і за рік перед тим, як перекладено його було на російську мову: отож вона вперше знайомила українського й російського читача з теоретичною наукою К. Маркса²⁾.

У першому-ж розділі своєї праці, Зібер, розглянувши, як буржуазні економісти розуміли вартість, викриває такі три методологічні помилки в їх концепції. „Перша помилка полягала в тому, що суспільне господарство вважали вони за тотожне господарству приватному. Друга — вони раз-у-раз порушували методологічне правило що всяке суспільно-економічне явище треба розглядати в чистому вигляді і зазначати час та місце, де воно справді утворилося. Третя полягала в тому, що, розв'язуючи деякі питання, частенько звалювано в одну купу найрізноманітніші явища, инколи зовсім протилежні, і вони фігурували під спільною назвою; це призводило до неправдивих висновків про закони, що керували ними“³⁾. Виходячи з вищенаведених методологічних зауважень, Зібер досить докладно

¹⁾ К. Маркс, Капітал. Передмова до другого видання першого тому.

²⁾ А. И. Чупровъ, Рѣчи и статьи, т. I. Ник. Ив. Зиберъ (некрологъ).

³⁾ Зиберъ, Д. Рикардо и К. Марксъ (С.-Петербургъ, 1885), ст. 12.

аналізує погляди різних шкіл та напрямків у політичній економії починаючи з кінця XVII в. До того-ж Зібер критикує й розглядає економічні системи з погляду теорії трудової вартості. Зупинившись на дослідженню економіста кінця XVII в. William Petti, який визначав вартість товарів порівняльною кількістю праці, що в них міститься, Зібер рикошетом б'є тогочасних економістів за методологічну відсталість рівняючи до Petti ¹⁾ і послідовно розкриває розвиток політичної економії, збудованої на розумінню вартості, що визначається працею. Рівнобіжно він критикує ті економічні системи, що виходять не з об'єктивних явищ та їх тотожності, а з поодиноких явищ, виводячи теорію тільки поодиноких випадків ²⁾. Надто докладно автор зупиняється й глибоко критикує тих економістів, котрі являли собою піонерів т. зв. австрійської школи, і показує їх суб'єктивізм ³⁾, нелогічність ⁴⁾, відрив од виробництва ⁵⁾. До того-ж підкреслює думку Baumstarka, що споживча вартість дає нам змогу встановити, як тее або инше благо є бажане за-для людини, але дальшому розв'язанню економічних питань аналіза споживчої вартості не допомагає ⁶⁾. Виставивши за регулятора капіталістичного господарства закон трудової вартості, Зібер показує брак логічної послідовності в теорії „рідкості“ Сеніора-Вальраса, що на його думку за регулятора мінових пропорцій є рідкість предметів за-для споживання; причому підкреслює суб'єктивний характер такого напрямку в політичній економії, коли на підставі окремих тверджень намагаються подати теорію суспільного господарства. Ще глибше й просторіше зупиняється Зібер на теорії витрат на виробництво, попиту та подачі, де виявляє глибину думки й теоретичну послідовність, коли розглядає системи Маклеода, Стеарта, Мальтуса. Тут він доводить, розвиваючи й доповнюючи Рікардо аргументацією з „Капітала“, що лиш теорія трудової вартості, яка відкидає раптові й випадкові обставини, що на них базує свою теорію інтенсивнішого попиту Мальтус, може з'ясувати не тільки хитання ціни, ба й саму (середню) ціну. У дальших розділах подано теорію вартості й капіталу Маркса, про машинове виробництво, про нагромадження капіталу й критику теорії Мальтуса.

Питання про місце Маркса в політичній економії та його відношення до попередників-класиків, що поставив Зібер у вищенаведеної праці, і досі ще не розв'язано цілком ⁷⁾. Праці німецького економіста І. Розенберга ⁸⁾ і російського В. Чернишова ⁹⁾ не позбавлено методологічних хиб, і це перешкодило їм вирішити, що спіль-

¹⁾ Ibid., ст. 52. ²⁾ Ibid., ст. 93. ³⁾ Ibid., ст. 102.

⁴⁾ Ibid., ст. 130, 133. ⁵⁾ Ibid., ст. 131. ⁶⁾ Ibid., ст. 91.

⁷⁾ „Основные проблемы политической экономии“ вид. (1922 р.). Стаття Гільфердинга „К постановке проблемы теоретической экономии у Маркса“.

⁸⁾ Розенберг, Теория стоимости у Рикардо и Маркса (Москва, 1924).

⁹⁾ В. Р. Чернышев, Рикардо и Маркс (Ленинград, 1925).

ного і в чому одміна теорії вартости Рікардо і Маркса. Стаття Гільфердинга і передмова Рубіна до праці Розенберга, на наш погляд, з'ясовують цілком правдиво методологічні передумови аналізу економічних систем Рікардо і Маркса, але спробу В. Беленка ¹⁾ трактувати це питання, виходячи з методологічних засад, що їх визначили Гільфердинг та Рубін, не можна вважати за дослідження, яке-б претендувало повно заналізувати цю проблему, дарма що методологічне уставлення правдиве. Зібер, що писав свою працю ще перед виходом у світ третього тому „Капітала“, через чисто об'єктивні причини не міг дати вичерпливої аналізи, хоча-б тому, що Марксову теорію вартости він не міг знати цілком. Зазначений твір треба вважати за підготовчу працю, а не за вирішення поставленої проблеми, і заслуга Зібера полягає в тому, що він уперше в світовій економічній літературі поставив цю проблему й значно посунув її наперед до розв'язання.

Основна хиба Зіберового досліду полягає в тому, що він, порівнюючи окремі економічні системи Рікардо і Маркса, встановлює їх споріднення, але не ставить проблеми так, щоб перед нас яскраво виступила не тільки спільність, а й одмінність поглядів у зазначених економістів. Там не знайдемо ми чітко проведеної різниці між методою класичної школи й марксівською. А різницю в поглядах обох напрямків можна вивести, виходячи з оцінки всієї економічної системи, а найбільше з її методологічної основи. Маркс сам підкреслив заслугу Зібера в тому, що він показав споріднення його методи з методою класичної школи. У передмові до другого видання першого тому „Капітала“ наведено таку цитату з Зібера: „Оскільки мова йде власне про теорію, Марксова метода — це дедуктивна метода всієї англійської школи, що її досягнення та хиби властиві всім найкращим теоретикам-економістам“. Але сконстатувавши абстрактно-дедуктивний характер марксівської методи, ще не характеризуємо її цілком. Тут ми маємо цілковиту схожість з методою Рікардо — правда, формальну, — але, розглянувши конкретний вияв абстрактно-дедуктивної методи Рікардо і Маркса, поробимо діаметрально протилежні висновки. Тут виступає різниця, яка в основному походить з протилежного уявлення про суспільство та його розвиток, що з нього економіст і виходить, оцінюючи економічні явища. Зібер не аналізує соціологічний бік економічної системи класиків, що в основному виходили з філософії Беніама і трактували буржуазне виробництво, як вічне, як абсолютну форму продукції, а не історичну.

Розглядаючи економічну систему Рікардо і Маркса за допомогою порівняння окремих пунктів, Зібер часто не може з'ясувати, на чому кінчаються досягнення класиків і де починається Марксова

¹⁾ В. Беленко, Рікардо и Маркс, как теоретики стоимости (Харків, „Пролетарий“, 1926 р.)

економічна наука, а тому приписує інколи класикам те, чого вони й не мали на увазі доводити¹⁾. У цілій низці питань, де Маркс робить революцію в політичній економії й закладає підвалини за-для нової школи, Зібер убачає тільки логічне продовження й оформлення економічної науки класиків. У автора критично-економічної розвідки Маркс виступає швидше, як послідовник класичної школи, а не фундатор марксістської. У розділі сьомому, де трактується про вартість робочої сили, Зібер особливо згустив фарби, в думки Рікардо влив чимало Марксових ідей. „Що-ж залишилося авторові Капітала додати до цього, окрім чіткішого, ширшого й зрозумілішого формулювання“— запитує Зібер.— А тільки те, що продукційність праці найманого робітника—це не явище по-за простором і часом, а з'являється вона через те, що додаткову працю вживають протягом додаткового часу на те, щоб утворити додаткову вартість або продукт. Не розуміємо, чи треба після цього доводити, що коли Адам Сміт і Рікардо сказали-б А, то Маркс мав-би сказати Б?²⁾. Цілком безперечна річ для дослідників те, що автор „Капітала“ прийняв увесь досвід і досягнення політичної економії, починаючи з Петті і Франкліна і кінчаючи Смітом і Рікардо. Але це було не просте засвоєння чужих ідей та їх продовження, а аналіза попередніх досягнень у політичній економії за методом діалектичного матеріалізму. В Марксовій інтерпретації попередня політична економія виступає, як підготова до об'єктивної науки, що розкрила нам капіталістичний спосіб продукції, довела його історичність і показала соціалістичне суспільство не в ідеї, а в реальному рухові, що виходить із надкапіталістичного господарства і знищує його. Зібер не намагається з'ясувати ту принципову одміну в поглядах, що лягли в основу рікардіанської та марксістської економічної системи, не звертає належної уваги на методу Маркса і на систему в цілому, а розглядає окремі твердження й порівнює їх з твердженнями системи класиків. Тим-то й робить він висновок, на перший погляд, логічний, а насправжки неправдивий і не діалектичний, що раз класики сказали „А“, то Марксові лишалося сказати „Б“ в чіткішому та зрозумілішому формулюванні. І це в питанні про надвартість, де Маркс виявив найбільш самостійности та оригінальности, в питанні, яке не могли розв'язати класики тому, що дивилися на заробітну плату, як на „вартість праці“. Маркс простежує зародки теорії надвартости від Петті до Рікардо, показує її елементи й зв'язок з усією системою буржуазної політичної економії, доводить, що буржуазна думка підходила до цього питання, але не могла його розв'язати і не розв'язала через те, що дивилася на буржуазне суспільство, як на вічне, і виводила абсолютні закони.

¹⁾ Зібер, Рікардо и Маркс, ст. 354—355, 357.

²⁾ Ibid., ст. 357—358.

Зібер аналізує логічний розвиток Марксової системи, але не зупиняється на його соціальній теорії, що передусім відрізняє Маркса від його попередників. Тільки відкриття суперечностей в суспільному житті дало змогу показати розвиток економічних категорій, їх походження, розвиток та знищення. Аналіза логічного розвитку Марксової схеми закриває часто в Зібера її соціологічний зміст, і цим затушковується її справжній характер, а тому й протилежність з економічною системою класиків.

У розділі четвертому, де Зібер трактує про теорію вартости та грошей, підкреслюється, що Маркс остаточно зформував, уніс ясність і доповнив теорію Смита—Рікардо. „Заслуга, що знайдено таке визначення, вкупі з цілою низкою найважливіших доповнень до відомої теорії, належить німецькому економістові К. Марксові“¹⁾. Для Рікардо річ має вартість тому, що вона є продукт людської праці. Класичні буржуазні економісти досліджували кількісне співвідношення, в якому продукт обмінюється. Для них вартість є властивість самих речей і не вміщує в собі ніяких суспільних ознак, а тільки як правило визначає речові пропорції при обміні продуктами. Для Маркса річ має вартість тільки тоді, коли вона набирає товарової форми й визначає собою відносини людей, тобто коли її вироблено за певної організації суспільної праці. Щоб з'ясувати вартість, Маркс подає критику теорії вартости Рікардо, аналізує працю з боку її властивости утворювати вартість і перший встановлює, яка праця, чому й яким чином утворює вартість. У питанні про характер праці, що утворює вартість, є центр розходження марксівської політичної економії з класиками, а також з економічною системою Прудона і Родбертуса. Останні два економісти, як і класики, визначали вартість просто працею, а не абстрактною суспільно-необхідною працею²⁾.

Зібер сливе не зупиняється на питанні про абстрактну працю і визначає її, як „вияв людської робочої сили в фізіологічному розумінню“³⁾, що й не дає йому змоги провести чіткої різниці між Марксовою наукою про вартість та надвартість і трактуванням цієї ж проблеми у класиків. Особливо яскраво видно, що Зібер недостатньо оцінив Марксову аналізу праці, яка утворює вартість, з статті „Карль Родбертусь-Ягецовъ“⁴⁾. Переказуючи погляд Родбертуса на працю, як на зусилля, яке не можна вдруге прикласти до чогось іншого й яке зробив суб'єкт, Зібер, критично ці погляди не перевіряючи, порівнює їх з поглядами класиків, встановлює їх тотожність і підкреслює заслугу Родбертуса в тому, що він

¹⁾ Зібер, Д. Рікардо и К. Марксъ, ст. 154.

²⁾ К. Марксъ, Ницета философін (С. Петербургъ, 1906). Передмова Ф. Енгельса; К. Марксъ, Капиталь, т. II (Москва, 1907). Передмова Ф. Енгельса.

³⁾ Зібер, Д. Рікардо и К. Марксъ, ст. 165.

⁴⁾ Зиберъ, Собрание сочинений, т. II (Петербургъ, 1900).

добачав у праці єдине джерело вартості всіх економічних благ¹⁾. Розподіл праці не вносить ніяких змін у зазначене твердження, а тільки свідчить, що людина за допомогою меншої кількості праці виготовлює більше продуктів, тоб-то праця стає продуктивніша. Це альфа й омега Родбертусівської аналізи праці. Ніякого досягнення порівнюючи до класиків тут немає; так само каже й Зібер, тільки-ж він вважає це не за провину Родбертуса, а за його заслугу. У цьому місці Зібер не протиставляє Родбертусовим, поглядам Марксової аналізи праці, а підкреслює значіння трудового принципу в визначенні вартості, зупиняється на праці, як регуляторів рухомого майна у первісних народів. „Те-ж саме значіння, хоча й з більшими відхиленнями та змінами, праця зберегає й надалі, коли заводиться й закріплюється в суспільстві складна система розподілу праці. Обмін різними продуктами спеціальної праці поміж окремими продуцентами тільки маскує наведене значіння людських нервів, м'язів, то-що, надаючи йому форму мінового відношення поміж окремими товарами“²⁾. Як у Родбертуса, так і в Зібера в вищенаведеному формулюванні зникає історичність у розумінні праці, і праця, що витворює вартість, виступає, як певна кількість витраченої м'язової й нервової енергії, тоб-то не має розуміння абстрактної суспільно-необхідної праці, як історичної категорії.

З праць у справах політичної економії треба одзначити polemічні статті Зібера: „Нѣмецкіе экономисты сквозь очки г. Б. Чичерина“³⁾ і „Нѣсколько замѣчаній по поводу статьи г. Ю. Жуковскаго (Карль Марксъ и его книга о капиталѣ)“⁴⁾. Зіберові довелося не тільки розробляти та популяризувати ідеї наукового соціалізму, а й воюватися з тогочасними російськими буржуазними економістами стилю Бастія, що виступили проти „Капіталу“, закидаючи його авторові ненауковість та тенденційність. Ю. Жуковський, автор праці „Смитовское направление“, і правник Б. Чічерін усеньку силу своєї критики скерували переважно супроти марксівської методи в соціальних науках. Ідеологам молодій буржуазії особливо не сподобалася метода діалектичного матеріалізму, що її вони не визнавали за наукову. Маркса обвинувачувано в тому, що його метода гіпотетична, метафізична, апіористична і що підчас розгляду суспільних явищ виходить вона з суто формальних, юридичних та політичних засад, а не з економічних⁵⁾. Чічерін просто зараховує Маркса до прихильників соціальної утопії і зазначає, що тільки легковажні та неуки можуть бути його прихильниками. В особі Зібера буржуазні ідеологи дістали належну відсіч од Марксових послідовників⁶⁾. Зібер з вели-

¹⁾ Ibid., ст. 535 - 538, 557. ²⁾ Ibid., 558.

³⁾ Ibid. ⁴⁾ Отечественныя Записки, 1877, № 11.

⁵⁾ Ibid., ст. 8.

⁶⁾ Маркс був обізнаний з polemікою, що її провадив Зібер з Жуковським. У листі до Ніколая -она Маркс згадує про Зіберову статтю, яку йому було надіслано, і про те, що проф. М. М. Ковалевський йому розповідав, як відбувається polemіка з приводу „Капіталу“.

ким публіцистичним патосом, хистом і глибиною розбирає дослідчі підхідки й закиди на адресу „Капітала“ та й показує, як далеко зайшли від основних засад наукового дослідження апологети молоді російської буржуазії, критикуючи Марксову систему. „Нам залишилося тільки підкреслити—пише Зібер,—що п. Жуковський даремнісінько виставляє своїм читачам Марксове дослідження під виглядом однієї лиш апології прав робітничих клас, і дає цим зрозуміти, що автор „Капітала“ поставив засоби вище за мету і підганяє факти під наперед надумані твердження. Зовсім навпаки: Марксів твір науково аналізує процес капіталістичної продукції, і коли підчас розгляду її виходять ті висновки, на які звертає увагу п. Жуковський і які робить у багатьох випадках автор „Капітала“, то на це є прислів'я—„неча на зеркало пенять“.

Наприкінці треба підкреслити, що діяльність наукову, публіцистичну й революційну Зібера ще не досить оцінено й вистудійовано. Ще не встановлено місця Зібера в розвитку марксизму на Україні і в Росії. Правда, останніми часами збільшилося зацікавлення першим популяризатором марксівських ідей, і ми маємо цілу низку уривкових згадок про Зібера, спогадів сучасників і спроб підбити підсумки. Є й дуже невдалі спроби, а в цілому думки про Зібера в різних авторів суперечливі. Так П. Орловський без достатньої аргументації подає таку характеристику Зіберові: „Зібер, як і більшість його сучасників, був еволюціоніст; він не зрозумів тієї критичної і революційної частини Марксової науки, яку помітив, напр., Чічерін. І діалектика була йому зрозуміла лиш у такій мірі, оскільки вона збігалася з еволюцією“¹⁾. Річ цілком слушна, що Зібер не так обізнаний був з філософією та діалектикою Маркса—Енгельса, як з їх політичною економією²⁾. Але досить прочитати „Давидъ Рикардо и К. Марксъ“, а надто полемічні статті супроти Чічеріна й Жуковського, щоб зробити остаточний висновок, що Зібер знав і філософію основоположників наукового соціалізму і погоджувавсь із нею. Д. Рязанов у передмові до повної збірки творів Плеханова підкреслює той великий вплив, що його мав Зібер на Плеханова. Плеханов і Зібер часто зустрічалися за кордоном і розмовляли на різні теми. Плеханов теж згадує про Зібера („Монист. взгляд“, ст. 262); він спростовує думку Михайловського, що Зібер спрощено розумів діалектику, і зазначає, що це виходило з характеру їх дискусій, коли Зібер просто дратував Михайловського „тріядою“.

І. Товстуха в примітках до II тому творів Н. Леніна підкреслює заслуги Зібера, як популяризатора Марксових ідей, і зазначає: „Мар-

¹⁾ П. Орловский, К истории марксизма в России.

²⁾ Н. Ангарский, Легальный марксизм, вып. I (Москва, 1925 р.,) ст. 13.

ксизм Зібера був дуже однобокий; революційно-критична частина цієї науки була для нього чужа; у своїх поглядах він був еволюціоніст, а деякими поглядами своїми наближавсь до народників¹. Тут можна цілком погодитися з Ангарським²), що автор приміток до творів Леніна, щоб довести свою думку про Зібера, не наводить ніяких аргументів і цим лишає її по-за критичним розглядом. Навпаки є багато аргументів, що свідчать про значну протилежність в поглядах Зібера і народників. Що-ж до того, чи можна Зібера вважати за еволюціоніста, наведемо одно лиш місце з його праці: „Вся суть розходження поміж Марксом і Гегелем у питанні про методу лиш у тому й полягає, що Гегель був ідеаліст у теорії, що й трохи не заваджало йому під крильцем пруського короля вважати все за дуже добре в цьому з найліпших ліпшому світі, а Маркс, навпаки, чудово знає, що дійсність сама по собі, а спосіб нашого розуміння цієї дійсності і в певній мірі самого відношення до неї знов-таки сам по собі, і що сучасна дійсність така сама минуща, як і все попереднє³)”.

Таких цитат можна навести безліч, і вони яскраво показують, що Зібер був обізнаний з діалектичною Марксовою методою і часто її вживав. Зібер, як зазначає Плеханов, був „запальний і послідовний і не рідко цілком правдивий інтерпретатор Марксових ідей, але, звичайно, не соціал-демократ”. Річ цілком безперечна, що Зібер не був соціал-демократ, та й не міг він ним бути, коли пригадати, що головна його діяльність припадає на 70-ті роки. А втім погляд Ангарського, наче-б Зібер не ставив собі безпосередньо революційних завдань, що виходять із Марксової науки, вважаємо за необґрунтований³). Перебуваючи на Україні, Зібер був зв'язаний з тогочасними революційними організаціями, працював у підпільних гуртках. Еміграція одірвала Зібера від реального ґрунту, і на це треба вважати, аналізуючи його дальшу діяльність. У цілому треба завважити ще раз, що Зіберову діяльність всебічно ще мало досліджено, але й з того, що знаємо, видно, що Зібер стоїть на чільному місці, як перший теоретик і популяризатор науки Маркса—Енгельса на Україні.

¹) Ibid., ст. 12.

²) Німецькі економісти сквозь очки г. Чичерина. — Соч. Н. Зібера, т. II, ст. 676.

³) Ангарский, Легальный марксизм, ст. 15.